

BANNAU BRYCHEINIOG

Rhwng y Taf a'r Wysg, dyma'r ardal wreiddiol gyda'r enw Bannau Brycheiniog. Mae'r copaon uchel, y cefnau hir a'u hwyluswyd yn gwneud y mynyddoedd yn boblogaidd gyda cherddwyr yn y Parc Cenedlaethol; ond mae yna fannau distaw os oes angen. Mae'r gwahaniaeth rhwng y dyffrynnoedd amaethyddol i'r Gogledd a'r brynau'r De gyda'u hoel diwydiannol yn syfrdanol.

'Artures Hille is iii. good Walsche (almost v. Englisch) miles south west from Brekenok, and in the veri toppe of the hille is a faire wellespring. This hille of summe is countid the hiest hille of Wales, and in a veri cleere day a manne may se from hit a part of Malvern Hilles, and Glocestre, and Bristow, and part of Devenshir and Cornwale. Ther [be] other diverse hilles by Artures Hille, the wich, with hit, be communely caullid Banne Brekeninuc. (1536-9) Leland

Pen y Fan 886m SO 013216

Mae pen 'copa' + y + ban 'pigyn, pwynt, mynydd' yn ei ffurf dreigliedig yn enw digon syml i'w ddehongli; hefyd, yn gysylltiedig â Chernyweg *ban* 'uchder', Gwyddeleg *binn, benn* 'copa, penrhyn. Fe geir Y Fan a The Vann ar fap Bowen 1729 a Pen-y-van 1830 AO.

Ond un hen enw a ddefnyddiwyd oedd Cader neu Gadair Arthur, cyfeiriwyd at Gaer Arthur gan Giraldus Cambrensis (Gerallt Cymro) yn y 12fed Ganrif. Fodd bynnag, y sillafiad kaer oedd yr enw a ddefnyddiwyd gan Giraldus [sylwer hefyd ar y defnydd o kaer neu kair 'caer' mewn llawer o lawysgrifau eraill e.e. kairdif dros Gaerdydd]. Fe ysgrifennodd, '..... quorum principalis Kaerarthur dictus, id est, cathedra' Arthuri, propter gemina promontorii cacumina in cathedra modum se preferentia ' (yr uchaf yw Kaer Arthur, neu sedd Arthur, oherwydd dau gopa penrhyn, yn dangos ffurf y sedd). Tybed os y darn hwn yn yr Itinerarium gan Giraldus syn dynodi'r cyfnod pan yr oedd dehongliad o'r gair cadair yn lle cader yn dechrau cydio. Er mai'n ymddangos y bod Giraldus wedi drysu braidd yn ei ymgais i roi esboniad i'r enw; oherwydd nid yw'n sôn o gwbl ynglyn a'r copa uchel hwn yn cael ei gyfeirio ato fel kaer 'caer'. Dylid nodi hefyd, hyd yn oed fel cofnod yn y geiriadur gweddol hwyr – Y Gymraeg yn ei Disgleirdeb, 1804 Thomas Jones, fod una yn dal i fod: Cader (Castel) diffynfa. A strong or fortified place.

Cofnododd Lewis Glyn Cothi 1420-90 yr un hen enw fel Ban Uwch Deni; ac yn hwyrach eto fe welir ffurf debyg 'ym mlaenau Cwm Lluch wrth droed Bannuwchdeni' yng ngwaith Sion Dafydd Rhys 1534-1609. Enwau sydd yn dangos yr elfennau ban 'copa' + uwch 'uwchben' + deni – elfen dywyll iawn. Ond, fe welir bo'r elfen -deni yn debyg i'r elfen olaf yn y ffurfiau a welir ar y mapiau cynnar. Fe geir Monythdenne, Monuchdennye hil a Monughdenny hill 1578 Saxton, Monuchdeiny Hill 1610 Speed, Monuchdeny Hill 1729 Bowen.

Llygriad y gair mynydd yw'r monyth, monuch, tra bo'r elfennau -deni, -denny yn debygol o godi o'r term Brythoneg **dinn*, Cymraeg *din*, dinas sy'n gysylltiedig â'r Wyddeleg Canol *dinn* genidol *denna* 'amddiffynfa, uchder', sy'n cael ei Seisnigeiddio yn aml i -denny, -dinnie neu dinny: fel y gwelir yn Dunnicaer & Auchindinny, Swydd Aberdeen; Baldinnie, Fife. Mae sawl caer yn yr ardal, o dan y mynydd, os nad yw'r elfen yn cyfeirio at uchder. Mae yna awgrymiad mai camgymeriad trawsysgrifol o'r ffurf Benni, neu'r Fenni sydd; neu, hyd yn oed ffurf lleol y gair tenau 'cul'.

Corn Du 873m SO 008213

Corn 'pigfain', cysylltiedig â Chernyweg a Llydaweg *corno* 'corn' Hen Gymraeg *corno-* 'corn', boed gorn anifail, corn yfed; neu, mewn termau topograffig cyffredinol unrhyw nodwedd ffurf corn neu ffurf gonigol. Yn ddiweddarach, defnyddiwyd y cyn amrywiad Cymraeg Canol i ddynodi siapiau bryn conigol neu byramidaidd. Unwaith eto enw topograffigol sydd wedi codi oherwydd effaith agwedd ar y mynydd; sef tywyllwch y cysgod, sydd yn debygol o barhau trwy'r dydd. Felly, mae'r corn yn edrych yn dywyll iawn; oherwydd hyn fe roddwyd yr ansoddair du arno. Y Fan-corn-du AO 1832. I ddechrau, copaon dwbl Pen y Fan a'r brig, a welir o Aberhonddu, a arweiniodd at yr enw

Bannau Brycheiniog yn y lle cyntaf yn hytrach na'r ystod ehangach.

Cribyn 795m SO 024213

Bachigyn ar y gair crib 'cefnen' yw cribyn, mae yn fyrrach mewn cymhariaeth i Gefn Cyff a Chefn Cwm Llwhch naill ochr ar llall. Wedi ei gofnodi fel Y Gribyn AO 1833.

Y Waun Rudd 769m SO 062206

Wedi ei ysgrifennu fel Waun Rydd; mae'r rhan gychwynnol yr enw Waun Rudd yn adlewyrchu natur eithaf gwastad y mynydd. Y gair gwaun 'tir gwastad uchel a gwlyb, rhostir agored'. Fel arfer, nid yw Hen Gymraeg *gouon*, Hen Gernyweg *guen*, Llydaweg *gueun* 'marsh', yn cael ei ddefnyddio ar gyfer y copa. Mae ail ran yr enw yn adlewyrchu'r lliwiad cyffredinol; rhudd 'coch, brown', Hen Gymraeg *rud* 'coch, llwydgoch'. Mae yna enw arall gerllaw, Carn Pica yn dipyn mwy o gystadleuydd am enw brig, ond mae'n debyg ei fod yn fwy o ddisgrifydd am weld siâp y mynydd o'r dwyrain, sy'n llawer mwy o letem ar ffurf.

Er y gellir defnyddio'r gair carn 'carnedd, crug, bol neu dwmpath' yn enwau bryniau a mynyddoedd lle mae (neu efallai fod) pentwr o gerrig garw wedi'u pentyrru i ffurfio twmpath claddu cyn-Gristnogol mae'n debygol nad yw hyn yn gywir, gan fod yr hyn sy'n cynnwys carneddau yn gymharol fodern. Pica 'little peak' bachigyn yr Hen Saesneg *pic* 'pike, spike, peak'.

Y Fan Las 754m SO 055204

Bwlch y Ddwyallt yw'r unrhyw enw ar gyfyl y mynydd ar fapiau'r AO heddiw; ond, Y Fan Las oedd yr unig enw ar fapiau cynnar yr Arolwg. Gwelir yr enw, yn gudd braidd fel Y Graig Fan Las, yn (053197). Gall yr elfen (g)las gyfeirio at y mannau cysgodol, yn hytrach na glas 'llwydwyrd' y llystyfiant.

Cefn Cul 742m SO 014194

Enw topograffigol ardderchog ar y mynydd, mae cefnen gul dros ben yn cysylltu'r mynydd gyda Chorn Du.

Tor Glas 730m SO 041196

Yr enw a roddir ar y mynydd ar fap AO 1832, mae'r enw bellach gryn bellter i lawr y bryn. Synnwyr gwraidd Brythoneg **torra* 'chwydd, ymestyniad', Hen Gymraeg *torr* 'bol, stumog'; wedi cael ei gynnal mewn Llydaweg *teur*, *tor*, Cernyweg *tor* a Chymraeg *tor* 'bol, stumog'. Fodd bynnag, mae'n debyg bod ei ddefnydd fel disgrifydd topograffig ar gyfer 'tomen o greigiau' a 'bryncyn' yn ddatblygiad diweddarach. Mae'r ail elfen, glas yn cyfeirio at y lliw llwydwyrd. Tor Glase 1816, Tor-glâs AO 1836.

Fan y Big 719m SO 036206

Ban 'copa pigfain' + y + big – ffurf dreigledig y gair pig 'pigyn, pwynt'; neu, 'gulfin aderyn'. Mae'r gair pig, benthyciad o'r Hen Saesneg *pic* 'pike, spear' yn rhoi synnwyr o gopa ffurf gaing neu letem; neu, un gyda charn arno. Hefyd, rhaid nodi, yn agos at y copa, bo'r creigiau tywodfaen yn ymestyn allan i ffurfio pig neu 'gulfin aderyn'.

Allt Lwyd 654m SO 079189

Enw'r ysbardun sy'n ymestyn i lawr o Waun Rydd. Allt 'uchder, clogwyn, llethr serth', Cernyweg *alls*, Hen Gymraeg *alt*, + llwyd 'llwydwyn' yn gysylltiedig â Hen Gernyweg *luit*, Hen Lydaweg *loit*. Ni ellir disgwyl i enwau lliw yn y dirwedd fod yn gyson yn eu cymhwysiad. Er enghraifft, mae newidiadau golau oherwydd amser o'r dydd, pellter, amser o'r flwyddyn a chysgod i gyd yn effeithio ar y lliwiau a welir.

Twyn Mwyalchod 642m SO 022176

Nid oes copa nodedig, llechweddi graddol sydd yn ymestyn i fynnu tuag at y pwynt triongli a

dyma'r enw agosâ. Unigol y mwyalchod yw mwyalchen sef yr aderyn du, Hen Gernyweg *mowlh*, Llydaweg *moualch* o'r Frythoneg **mesalka* 'aderyn du'. Hefyd, tybed os oedd aderyn y mynyddoedd Mwyalchen y Graig: *Turdus torquatus* yn yr ardal.

Y Gyrn 619m SN 989216

Curn, cyrn 'pentwr, crug; côn; mwdwl: yn aml yn cael ei gymysgu gyda lluosog y gair corn 'pen mynydd, pig, corn', fe welir bod y mynydd yn edrych yn gonigol o'r De. Gyda'r fannod y ar flaen enw'r mynydd mae'r enw yn ei wneud yn arbennig i'r boblogaeth leol. Wedi ei gofnodi fel Green Hill ar fap Greenwood 1828.

Y Garn Felen 617m SO 087137

Felen yw'r ffurf fenywaidd ar y gair melyn 'melyn afiach, gwelw, brown'. Ceir sawl carn yn agos i'r copa, ond yr enw arall oedd yn yr ardal ar fap 1832 yr AO oedd Carn y Bugail.

Twynau Gwynion 570m SO 0812

Twynau 'crug, tomen, twmpath' + gwynion – ffurf lluosogol y gair gwyn. Calchfaen yw'r Graig yn yr ardal ac felly mae'r creigiau yn edrych yn wyn i gymharu a gweddill y tirwedd. Ar un adeg Cefn Hir oedd yr enw i'r ar y brynau ac i'r Dwyrain uwch Ddyffryn Crawnnon hefyd; mae'r enw wedi diflannu oddi ar y mapiau.

Yr Allt 565m SO 056162

Wedi ei nodi fel Corlan yr Allt gan rai; corlan 'defeity, ffald' + allt 'llechwedd, llechwedd coediog, clogwyn, codiad'.

Bryn 562m SO 072227

Enw disgrifiadol ar fryn amlwg ar ddiwedd gefn hir yn ymestyn i lawr o Waun Rydd. Gair hynafol yw bryn, ceir Hen Wyddeleg *bruinne* 'bron', o'r Indo Ewropeaidd **bhreus*; 'codiad tir, bron, mynydd bach'. Wrth edrych ar fapiau'r AO cynnar fe welir mai Bryn oedd yr unig enw hyd yn y cyfnod cyn 1832, cyfnod yr arolwg cyntaf; cofnodwyd Cefn y Bryn a Phen y Bryn hefyd.

Y Garn Fawr 557m SO 123151

Carn 'carnedd' + mawr 'eang', ond mae'r carn ar y copa wedi ei chwalu'n llwyr. I'r dwyrain, ceir ogof ddiddorol i speleolegwyr yn agos at y copa, a elwir yn Ogof Fawr; fodd bynnag, yr hen enw oedd Tylles Fawr, tyllles 'ffau, gwal'. Fe'i gelwir hefyd yn Ogof y Siartiwr pan ym 1839, fe wnaeth y Siartwyr bentyrri arfau ym mynedfa'r ogof cyn eu gorymdaith i Gasnewydd.

Trefil Ddu 557m SO 104141

Hwn oedd enw'r bryn ar fap cynnar yr AO a Greenwood 1831, erbyn heddiw mae'r enw dros 1km i ffwrdd, yn (SO 114132). Enw sydd wedi gweld sawl yn cynnig esboniadau. Tir 'ardal' + foel 'llwm, bryn' + du 'tywyll', ac yn wrthgyferbyniol i'r Tir Foel Las. Fe gynigwyd hefyd yr esboniadau: tref 'anheddfan' + mil 'anifeiliaid'; a, tref 'anheddfan' + enw personol fel Eiliw? Yn hwyrach, os nad oedd cysylltiad â'r elfen tref, oedd llygriad o air fel trwfwl, tryfwl 'pentwr, swp' yno; neu, llygriad tryfal 'triongl', i ddynodi fforch afonig. Yn y Badminton Deeds gwelir Trevelde 1646, Truvill 1704, Trevill 1766 a Trevil Du 1807; ond i Theophilus Jones 1805 Tir voel ddu.

Blorens 555m SO 273121

Enw anodd ei ddehongli, ond un sy'n debygol o godi o blawr 'llwyd, llwydlas, gwelwlas', Gwyddeleg Canol *blar* 'llwyd', yn deillio o'r Celteg **blāros*. Tybed od yw'r enw yn cyfeirio at ei liw ar ben bore glas. Bloreng a roddwyd yn aml yn Saesneg fel enw'r mynydd. Bloreis 1263 Calendar of Ancient Correspondence in Wales, Bloreys 1348 cofrestrau Plwyf Conwy, Blorech Hill 1610 Speed a Blorech yn 1781, Bloreng 1832 OS.

Twyn Ceiliog 552m SO 099129

Gall y gair ceiliog 'cockerel' gyfeirio at Ceiliog Du'r Mynydd (Grouse). Ond os y term cil 'cornel, cilfan' + -og 'cysylltiad a' sydd, mae yn cyfeirio at y tirwedd. Twyn Cilog 1832 AO.

Tor y Foel 551m SO 114195

Mae'r gair tor yn y man yn cyfeirio at fryn amlwg, weithiau wedi ei gofnodi fel Twr y Foel, twr 'pentwr'; hefyd Tir y Foel, ac ar fap William Rees 1933, fel Tyr y Foel.

Allt Ddu 550m SO 027241

Mae'n debygol bod yr enw y'n ymwneud â allt 'llethr, llethr coedog, clogwyn' + du 'tywyll'; fodd bynnag, defnyddir du 'chwerw' mewn rhai safleoedd fel disgrifydd ar dir cas neu man agored a gwyntog.

Trefil Las 541m SO 123145

Mae'r enw ar y bryn tua 1km i ffwrdd, yn (124136); ond ar fap Greenwood, hwn oedd yr enw ar yr uwchdir. Y term glas 'llwyd' yn ei ffurf treiglledig; ond Tir voel glas oedd yr enw i Theophilus Jones 1805, gweler Trefil Ddu uchod. Glas 'llwydwyrdd' neu 'llwyd' sydd yn debygol yn y man.

Twyn Cil Rhew 540m SO 017242

Nid yw'r twyn 'cefnen' yn fryn cywir, yn hytrach pen neu ddiwedd yr esgair sy'n ymestyn allan, i lawr tua'r gogledd o Ben y Fan. Gyda'r enw yn disgrifio safle ble mae twyn 'bryn, rhiw, allt' gyda chil 'encil, enciliad, congl'; Llydaweg *kil*, Cernyweg *kyl* 'encil, rhan gefn' yn cadw'r rhew 'iâ, barrug'. Killyrew 1729, Killyrhiw 1797.

Bryniau Gleision 538m SO 084161

Bryniau 'copaon' + gleision - lluosog y gair glas 'llwydwyrdd, llwyd' sydd yn y mynyddoedd. Cymharer â Chernyweg *glas*, Hen Wyddeleg *glas* 'gwyrdd, llwyd'; o'r Brythoneg **cuneglas*. Brinne Gleision 1816 Adroddiad y Comisiwn Brenhinol.

Twyn Du 533m SO 082204

Twyn 'bryncyn' bach ar y sbardun sy'n ymestyn i lawr o Waun Rydd.

Tŵr Pen Cyn 529m SO 203145

Mae nifer o garneddau, pentyrtau cerrig a chylchoedd cytiau yn yr ardal o amgylch y copa; mae eu presenoldeb yn cael ei adlewyrchu yn yr enw - sef 'pen, top' + cyn 'tomen, twmpath, carnedd'. Mae'n debyg nad yr elfen enw cychwynnol yw tŵr 'adeiladwaith castell' [a fenthycwyd o Saesneg Canol 'tower'] ond twr 'pentwr, chwydd'.

Tormwnt 528m SO 039154

Mae'r enw Tormwnt i'w weld ar fapiau'r AO heddiw; ond, ar y mapiau gwreiddiol mae'n bosib dod o hyd i Tor Mwnt. Rhostir eithaf gwastad yw'r brig, ond mae'r llethrau isaf yn fwy serth, felly byddai'r gair tor 'pentwr' ac nid tor 'copa creigiog' yn ddigonol. Benthycir y geiriau mwnt a mwnd, y ddau yn golygu 'domen, twmpath, bryncyn, bryn' o'r gair Saesneg mount 'mynydd' (- ei hun wedi'i fenthyg o'r Ffrengig mont). Wedi ei gofnodi fel Gwaun Tormwnt yn 1828 ar Fap Greenwood.

Y Garn Caws 516m SO 129168

Gall caws fod yn enw ar gyda bryn ffurf lletem; neu, carn ffurf lletem; ond, oes llygriad gair fel cawsai, cawse 'llwybr uwch corsdir, sarn' neu 'llwybr llechfaen' tybed, yn rhoi cysylltiad i lwybr hynafol. Gweler carn yr Oes Efydd yn chwâl yn agos i'r copa, a rhes o gerrig ar y llechweddau gogleddol.

Allt Forgan 513m SO 066177

Allt 'llechwedd, llechwedd coediog' + Morgan; gellid rhoi'r enw i'r tir sy'n gysylltiedig â'r person. Allt Vorgan 1639 Llawysgrif Wynnstay, Allt vorgan 1644 Llawysgrif Brondyffryn.

Bryn Cefnog 510m SO 086159

Disgrifiad ardderchog ar fryn sydd wedi ei ffurfio gyda nifer o gefnau neu gopaon bychan.

Mynydd y Garn Fawr 503m SO 270099

Carn y Defaid yw'r carn mawr a mae carn arall yn yr ardal. Fe weli'r y cyferiad tuag at carneddau ar fynyddoedd Iwerddon hefyd, e.e. An Carn.

Twynau Gwynion 498m SO 067108

Mae'r un enw i'w weld yn 081126. Twyneu Gwynion 1832 OS.

Twyn y Llyn 486m SO 108161

Twyn 'bryncyn, pentwr, copa, top' + llyn 'pwll': oedd yna bwl yn yr ardal corsio i'r dwyrain o'r copa?

Y Garn Ddu 462m SO 027124

Wrth edrych ar fapiau'r AO fe welir sawl carn yn agos at y bryn, ond mae'r carn a ddynodir fel Garn Ddu tua chilomedr i ffwrdd i'r Dwyrain, yn (036126).

Cefn Cil Sanws 461m SO 024103

Cefn 'cefnen' gyda'r ystyr arferol y gair cil 'congl, encil'; neu, 'lle o'r neilltu'? Ond, rhaid nodi'r ffurf Gaeleg *cil, kil* 'eglwys'. O bob tebyg, ffurf llygredig y Lladin *sanctus* 'sanctaid' yw sanws; ond, dywedir rhai mai enw personol sydd. A oedd meudwy diarffordd yn yr ardal, yr oedd rhai mynachod Cristnogol cynnar yn safleoedd distaw. Fe nodwyd fel Tir Kil Sanws 1614 a Kilsaunws 1664/5 Llawysgrifau Penpont, Cilsanos 1849 Samuel Lewis.

Twyn Croes 452m SO 038129

Twyn 'bryncyn, tomen' + croes 'pawl ffurf croes?'. Fel y gwelir ar nifer o fryniau a bylchau gyda'r enw croes; yr oedd nod y groes yn dynodi safle ar ffin tir eglwysig. Oedd y groes yn gysylltiedig a Chil-sanws uchod?

Bryn Melyn 441m SO 199185

Bryn 'mynydd bach' + melyn 'eurliw'. Mewn enwau topograffigol ystyr y term melyn yw brown neu welw, yn hytrach na liw euraidd cywir.

Twyn Wenallt 441m SO 244125

Twyn Wenallt yw'r enw ar y hen fapiau, mae twyn 'bryncyn, pentwr, clawdd neu fryn' yn disgrifydd eithaf cyffredin yn y bryniau o gwmpas, wedi'i gysylltu â (g)wen 'gwyn' + allt 'llechwedd serth'. Mae'r term Cymraeg am 'gwyn' gwyn yn newid i (g)wen ar ôl enw benywaidd. Gweler Gilwern Hill (238129), fe'i enwir ar ôl y pentref islaw; hefyd, yn (244125) mae yna enw Carreg Gywir; y tebygrwydd yw mai cywir yn y synnwyr 'manwl gywir' yn hytrach na 'pwylllog, dilys' sydd, gan ei fod yn cyfeirio at maen ffin.

Coetgae'r Gwartheg 422m SO 023115

Coetgae 'lloc gwrych' + gwartheg 'da-byw', Cernyweg *gwarthek*. Mae'r ardal o amgylch y bryn yn dangos presenoldeb llawer o ddefnydd tir cyn-hanesydd ac un math o hwsmonaeth anifeiliaid a ddefnyddid yn yr ardaloedd anial oedd dod â da byw o borfa i lawr i'r lloc dros nos. Prysgwydd neu wrych drain yn wreiddiol, yn hwyrach cael eu gwneud yn barhaol gyda waliau a/neu fanciau'n cryfhau'r lloc. Gwelir y newid yn yr hwsmonaeth yn natblygiad ystyr y term coetgae. I ddechrau tir wedi'i amgáu â gwrych [coed 'coed' + cae 'caedig'] y term a ddatblygwyd yn ddiweddarach fedrir y

gair ddynodi unrhyw gae neu loc.

Ni ellir tanbrisio pwysigrwydd gwartheg i gymdeithasau amrywiol o'r oesoedd cyn-hanesyddol hyd at yr Oesoedd Canol; roedd gwartheg yn fesur o gyfoeth a statws cymdeithasol.

Y Wenallt 356m SO 113215

Defnyddir y term wenallt yn y tirwedd mewn rhai mannau i ddynodi allt, fryn neu lechwedd sy'n llygad yr haul ar ben bore neu'n wynebu'r de. Yn wrthgyferbyniol i'r term du.